Caminin kıble duvarına bitişik olan İmâm-ı Âzam Türbesi, külliyenin IV. Murad zamanında yapılan tamirle günümüze ulaşabilen tek elemanıdır. Harim ve doğu revaklarından iki kapıyla geçilen kare mekân, 7 m. çapında bir kubbeyle örtülüdür. Duvarlar pandantiflere kadar mermerle kaplıdır. Kıble duvarında iki pencere mevcuttur. Harimden geçilen kapının üzerinde yedi beyitlik 1322 (1904) tarihli kitâbe bulunuyordu. Yüksek kasnaklı kubbe, dıştan iri motifli sır altı tekniğiyle yapılmış çinilerle kaplıdır. Miğfer biçimindeki kubbe madenî bir alemle sonuçlanmaktadır. İmâm-ı Âzam'ın ahşap iskeleti gümüş kaplamalı yüksek sandukası, yine gümüş palmetlerle taçlandırılmıştır.

Türbenin doğusunda bulunan ve revaktan geçilen minare kare kaideli, silindirik gövdelidir. Tamamen tuğladan yapılan minarenin mukarnas altlıklı bir şerefesi vardır. 1974 yılında caminin batısındaki mezarlık kısmına aynı tipte ikinci bir minare daha yapılmıştır. Bağdat'taki mozaik çinilerle süslü tuğla minare geleneği burada da devam etmiştir.

Türbenin yanından başlayıp harimin kıble duvarı boyunca uzanan İmâm-ı Âzam Medresesi'nden bugün sadece bir iki duvar parçası kalmıştır. Klasik Türk medrese mimarisiyle ele alınan revaklı iki katlı medresenin yerine modern bir ilâhiyat fakültesi binası yapılmıştır. Ayrıca yüzlerce hücresi bulunan imaretle Sultan II. Abdülhamid'in yaptırdığı rüşdiye binası da yıkılarak yerine misafirhane inşa edilmiştir.

Selçuklu ve Osmanlı döneminde büyük bir dikkatle korunan İmâm-ı Âzam Külliyesi, mimari asâletini kaybetmiş olmasına rağmen, bugün de binlerce cemaati ve ziyaretçisiyle eski ihtişamını devam ettiren mânevî bir merkez durumundadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Makdisî, *Aḥsenü't-teḳāsîm*, s. 130; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VI, 325-326; Abbas el-Azzâvî, *Târîḫu'l-ʿIrâḳ beyne'l-İḥtilâleyn*, Bağdad 1935, II, 75, 163, 174; Sâî, *Tezkiretü'l-ebniye*, s. 24; Beşir Fransis, *Baġdâd: Târîḫuhâ ve âşâruhâ*, Bağdad 1959, s. 16-17; Hâşim el-A'zamî, *Târîḫu câmiʿi'l-İmâmi'l-Aʿzam ve mesâcîdi'l-Aʿzamiyye*, Bağdad 1964, I, 31; Mustafa Cevad, "Evvelü Medrese fi'l-ʿIrâḳ: Medresetü'l-İmâm Ebî Ḥanîfe", *Mecelletü'l-Muʿallimi'l-Cedîd*, sy. 6, Bağdad 1940, s. 297; Aydın Bolak, "Bağdad", *Lâle*, sy. 5, İstanbul 1987, s. 16-21 (Âzamiye Külliyesi'nin yeni durumunu gösteren resimler).



ABDÜSSELÂM ULUÇAM

ÂZAMİYYE
(الأعظمية)

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) nisbet edilen bir tarikat (bk. EBÛ HANÎFE).

AZAP
(العذاب)

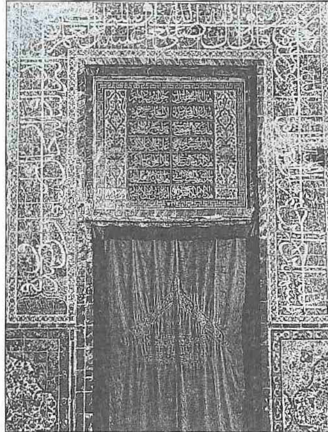
Allah'ı tanımayan veya emirlerine karşı gelenlere dünyada ve âhirette verilen ilâhî ceza.

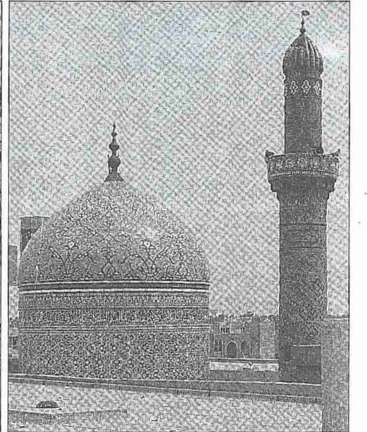
Arapça'da **azâb** "terketmek, vazgeçmek, vazgeçirmek" gibi mânalara gelen **azb** kökünden isim olup "işkence, eziyet ve elem" anlamında kullanılır. Elem ve ıstırapların bir kısmı beden, bir kısmı da ruh üzerinde etkili olduğuna göre azap hem maddî hem de mânevî bir elem ve ceza niteliği taşır.

Kur'an ve Hadiste Azap. Kur'an'da türevleriyle birlikte 490 defa geçen azap, genellikle ilâhî emirlere karşı gelenlere verilen cezanın adı olarak kullanılır. Kur'ân-ı Kerîm'de azap mânasında geçen başka kelimeler de vardır. Bunlardan en çok tekrarlananlar **nâr, cehennem, ricz, be's** ve **ikâb**dır (Ebü'l-Bekā, s. 191). İlgili âyetlerin incelenmesinden anlaşıldığına göre ilâhî azap dünyada, kabir hayatında ve âhirette olmak üzere üç safhada gerçekleşir. Kâinatın yegâne yaratıcısı, yöneticisi ve dolayısıyla sahibi olan Allah kullarından dilediğine azap etmeye muktedir olmakla birlikte (el-Mâide 5/40; el-Ankebût 29/21) O azabının inkâra ve isyana karşılık olduğunu bildirmiştir (el-A'râf 7/96; et-Tevbe 9/95; Yûnus 10/8, 70). İlâhî buyrukları tanımayanlara, peygamberlerini alaya alıp yalanlayanlara, kâfirlere, fâsıklara, zulüm ve haksızlık yapanlara, hak dine girdikten sonra dönenlere, işledikleri günahlar sebebiyle bir ceza ve azap olmak üzere çeşitli felâketler gönderilerek dünyada helâk edildikleri muhtelif âyetlerde beyan edilmiştir. Bilhassa Nûh, Hûd, Sâlih, Lût ve Şuayb peygamberlerin inkârcı kavimleri çeşitli şekillerdeki felâketlerle azaba uğratılmış, kimi yerin dibine geçirilerek, kimine gökten taş yağdırılarak (el-Ankebût 29/40), kimi suda boğularak (el-İsrâ 17/103), kimine yağmur felâketi verilerek (el-A'râf 7/84) bunlar maddî cezaya çarptırılmış; Kur'an'a inanmayan Ehl-i kitap ile münafıklarda olduğu gibi kimine de zillet damgası vurularak kıyamete kadar mânevî azaba mâruz bırakılmıştır. Yine Kur'ân-ı Kerîm kâfirlerin sahip olduğu gelip geçici dünya nimetlerinin aslında kendileri için bir azap olduğunu (et-Tevbe 9/85) haber vermiş, bu şekilde maddî imkânların insan bedenine haz vermesine karşılık ruhu için ıstırap kaynağı olabileceği, mânevî mutluluğun madde ile değil Allah'a bağlanmakla gerçekleşeceği ve Allah yolunda harcanmayan servetin sahibini azaba sürükleyeceği anlatılmak istenmiştir (et-Tevbe 9/35).

İnkârcı ve isyankârların dünyada ilâhî azapla cezalandırılmalarını, pişmanlık duyup girdikleri sapık yoldan dönmelerini ve rablerine yönelmelerini sağlamak gibi gaye ve hikmetlere bağlayan Kur'ân-ı Kerîm (el-En'âm 6/64; en-Nahl 16/53; es-Secde 32/21), açık bir ifade ile olmasa bile, ölümle başlayıp tekrar dirilişe kadar sürecek olan kabir hayatında da sözü edilen kişiler için azabın devam edeceğine işaret eder, ancak ayrıntılı bilgi vermez (bk. el-Mü'minûn 23/100; el-Mü'min 40/46; Nûh 71/25).

İman edip ilâhî buyruklara uyanların dışında kalan insanlarla cinler, inkârla-





İmâm-ı Âzam Türbesi ve türbe kapısının gördüğü değişiklikten önceki hali (Irak Müzesi Arşivi'nden)

rının derecesi ve günahlarının büyüklüğüne bağlı olarak asıl azabı âhiret âleminde göreceklerdir (en-Nisâ 4/145; en-Nahl 16/88). Bu azap tekrar dirilişle başlayacak ve cehenneme girişle son şeklini alıp devam edecektir. Yine Kur'an'da belirtildiğine göre peygamber gönderilmeyen topluluklara azap edilmeyecek (el-İsrâ 17/15); buna karşılık Allah'ın huzuruna çıkacaklarına inanmayıp âyetlerini inkâr eden kâfirler, Kur'an'a sırt çeviren yahudiler, hıristiyanlar, münafıklar, müşrikler, peygamberlerin bir kısmına inanıp diğerlerini inkâr edenler şiddetli azaba uğratılacaklar (el-Kehf 18/105-106; en-Nisâ 4/139, 145, 161, 172; el-Mâide 5/72-73; Âl-i İmrân 3/151; el-Ahzâb 33/73); bunların yanında yetimlerin mallarını haksız yere yiyen, mümini kasten öldüren, iffetli kadınlara iftira eden ve Kur'an'da belirtilen sınırları (hudûdullah) aşıp peygamberlerin bildirdiklerine aykırı davranan -büyük günah sahibi- müminler de azaptan kurtulamayacaklardır (en-Nisâ 4/10, 14, 93, 97; el-Mâide 5/94-95; en-Nûr 24/23, 63). Sözü edilen bu zümreler, kısaca kâfirler ve âsi müminler, azaplarını Allah'ın dilediği sürece kalacakları cehennemde çekeceklerdir (Hûd 11/106-107; en-Nebe' 78/23). Kur'an'daki cehennem tasvirlerinden anlaşıldığına göre fizyolojik ve psikolojik nitelikli olmak üzere iki türlü uygulanacak olan azabın ilki yakıcı ateşler, dondurucu soğuklar, demir topuzlar ve zincirler, ateşten yatak, örtü ve elbiseler, kaynar sular, zakkumdan ve dikenli ağaçlardan yiyecekler, katranlar, dar hücreler gibi vasıtalarla gerçekleştirilecek (en-Nisâ 4/55; İbrâhîm 14/16-17, 49; el-Kehf 18/29; el-Hac 22/19-21; el-Furkān 25/13; es-Sâffât 37/62; el-Mü'min 40/71-72; el-İnsân 76/4, 13); azabın ruhlara en şiddetli ıstırabı verecek olan ikinci türü ise bu azaba müstahak olanların Allah'ı görmekten ve O'nunla konuşmaktan mahrum bırakılarak ilâhî lânete uğratılmaları şeklinde vuku bulacaktır (el-Bakara 2/161-162; Âl-i İmrân 3/77). "Acıklı, büyük, şiddetli, aşağılayıcı, sürekli, uzun süreli" gibi nitelikler taşıyan cehennem azabının kâfirler için "ahkāb" adı verilen uzun devirler süreceği, bunun kâinatın ömrü kadar sürekli olacağı, fakat ilâhî iradeye bağlı olarak sürenin uzatılıp kısaltılabileceği (el-En'âm 6/128; Hûd 11/107; en-Nebe' 78/23), Kur'an'da verilen bilgiler arasında yer alır.

Azaptan korunmak için sık sık dua etmelerini müminlere tavsiye eden (Müslim, "Mesâcid", 128, 132) ve azabı ilâhî iradeye bağlayan (Buhârî, "Tevḥîd", 31; Tirmizî, "Ṣıfatü'l-ḳıyâme", 3) hadislerde de dünyada, kabir hayatında ve âhiret hayatının muhtelif safhalarında uygulanan azap çeşitlerinden söz edilir (*Müsned*, II, 134; III, 288; Müslim, "Cennet", 67). Hadislerde âhiret azabına nisbetle daha hafif olarak nitelenen (*Müsned*, I, 238) dünya azabı, Hz. Peygamber'in mâruz kalmaktan endişe ettiği bir azap türü olarak gösterilmiştir (*Müsned*, VI, 66). İlâhî rahmete nâil olan ümmetinin âhiretten çok dünyada azaba uğratılacağını belirten (*Müsned*, IV, 410) Hz. Peygamber, kaza, cinayet ve savaşlarda vuku bulan ölümleri, veba gibi bulaşıcı hastalıkları, deprem ve sel felâketlerini, iç anlaşmazlıkları dünyevî azaplar arasında saymıştır (*Müsned*, IV, 418; VI, 64; Tirmizî, "Cenâʾiz", 66). Genellikle kabirde geçtiği için kabir azabı olarak da bilinen **berzah*** âlemindeki azap hakkında âyetlere nazaran hadislerde daha ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Konuyla ilgili hadislerde belirtildiğine göre âsi müminlerle kâfirler kabir sıkması, meleklerce dövülerek işkenceye uğratılmaları ve cehennemdeki yerlerinin devamlı surette kendilerine gösterilmesi şeklinde çeşitli azaplara çarptırılacaklardır (Buhârî, "Cenâʾiz", 82, 87-91; Müslim, "Cennet", 68, 70; Tirmizî, "Cenâʾiz", 67). Hadislerde, iman ve iyi amelleri sayesinde âhiret azabı görmeden cennete girecek olan müslümanlar yanında, günahından tövbe edenlerin, Allah'ı devamlı olarak ananların, Mescid-i Nebevî'de arka arkaya kırk vakit namaz kılanların da azaptan kurtulacakları haber verilir (*Müsned*, I, 271; III, 155; IV, 217; Tirmizî, "Daʿavât", 6, "Ṣıfatü'l-ḳıyâme", 12). Ayrıca bazı hadislerde inceden inceye hesaba çekilenlerin ve kötülükleri ağır basanların mutlaka azaba uğratılacakları (Müslim, "Cennet", 79) bildirilir. Yine hadislerde belirtildiğine göre cehenneme girenlere farklı derecelerde azap edilecektir. Peygamberleri öldürenler, sapıklığa önderlik yapıp topluma bu şekilde yön verenler ve zalim devlet başkanları en şiddetli azaba mâruz bırakılacaklardır (*Müsned*, I, 375, 407; II, 55). Müslüman olmamakla birlikte Hz. Peygamber'i himaye eden ve dolayısıyla İslâmiyet'in yayılışını destekleyen Ebû Tâlib'e ise hafif bir azap uygulanacaktır (*Müsned*, I, 290). Cehennemdekilerin kimi ayak bileklerine, kimi dizlerine, kimi de beline ve göğsüne kadar ateşe gömülecek (*Müsned*, III, 13; Müslim, "Cennet", 33), kâfirlerin bedenleri büyültülerek farklı şekillere sokulacaktır (Müslim, "Cennet", 44, 45; Tirmizî, "Ṣıfatü Cehennem", 3).

Azap konusu İslâm literatüründe dünyada, kabirde, âhiret hayatının çeşitli safhalarında ve cehennemde olmak üzere dört açıdan ele alınarak işlenmiş, ayrıca azabın sürekliliği üzerinde de durulmuştur. Dünya azabını uyarı ve helâk mahiyetinde olmak üzere iki şekilde mütalaa etmek mümkündür. Uyarı azabı, Yûnus peygamberin kavminde olduğu gibi ilâhî buyruklara uymayan toplulukların gerçeği görüp kabul etmelerini sağlamak maksadıyla mâruz bırakıldıkları felâketler türündendir. Kişilerin karşılaştığı hastalık vb. bazı âfetleri de bu grup içinde ele almak mümkündür. Helâk azabı ise Nûh, Hûd, Sâlih ve Lût peygamberlerin kavimlerinde görüldüğü üzere inkârcılık ve isyankârlıkta direnen milletleri mahvedip geride kalan insanlara müessir bir ibret vermek gayesini taşıyan azaptır (Âlûsî, XV, 36). Dünyevî azabın bir kısmı Allah tarafından konulan içtimaî kanunlara uymamanın tabii bir sonucu, bir kısmı da ilâhî gazabın neticesi olarak meydana gelir ki helâk azabı bu ikinci türdendir (M. Reşîd Rızâ, IV, 294).

Âhiret Azabının Mevcudiyeti. İslâm bilginlerinin büyük çoğunluğu kâfirlerle âsi müminler için kabir ve âhiret azabının vuku bulacağı görüşünde birleşmişlerdir. Bazı Mürcie mensuplarıyla bir kısım filozoflar (Ebû Bekir er-Râzî, s. 96; İbnü'l-Vezîr, s. 366), daha çok aklî gerekçelere dayanarak yaratıcının kullarına azap etmemesi gerektiğini ve âhiret âleminde bunun fiilen gerçekleşmeyeceğini iddia etmişlerdir. Bunların ilâhî adalet ve hikmete uygun olmadığı temel düşüncesinden hareketle âhiret azabının gereksizliğini ispat etmek için getirdikleri delilleri şu noktalarda toplamak mümkündür: **1.** İnkârcı ve isyankârlar azabı hak etse bile ilâhî lutuf ve mağfiret onların affedilmesini gerektirir. Nitekim azap bir vaîddir (tehdit). Vaîdden dönmek ise bir lutuf ve kerem örneğidir (Eş'arî, *Makālât*, s. 146-148). **2.** Azap, uygulayana fayda sağlamayan, uygulanana ise zarar veren kötü bir fiildir ve hakîm olan Allah'ın böyle bir fiili işlemesi abestir. **3.** Allah hem kâfirlerin iman etmeyeceklerini haber vermiş (el-Bakara 2/6-7), hem de onları iman ve itaat etmekle mükellef tutmuştur. Ayrıca şeytanı yaratmak suretiyle günah işlenmesine elverişli bir ortam hazırlamış, böylece kullarının in-

kâr ve isyanına sebep olmuştur. Buna göre kendi iradesiyle hazırlayıp meydana getirdiği bir neticeden cebir altındaki kullarını sorumlu tutup azap etmesi kötü bir fiildir ve böyle bir fiili işlemek Allah'a yaraşmaz. **4.** İnsanlar aynı kabiliyette yaratılmamışlardır. Akıl ve zekâ seviyesi ileri derecede olanlar kendilerini bir tehlikenin bekleyebileceğini düşünerek iman ve itaat etseler bile bu seviyenin altında bulundukları için kendilerini azaptan kurtaracak itaati gösteremeyen insanların büyük çoğunluğu kötü âkıbete uğrayacaktır. Halbuki bu duruma düşmelerinin sebebi kendileri değil Allah'ın onları böyle yaratmasıdır. Şu halde Allah hikmete uygun olmadığı için kullarına azap etmeyecektir (Fahreddin er-Râzî, II, 54-56; Mûsâ Bigiyef, s. 14, 35, 59).

Azabın varlığı ve uygulanmasıyla ilgili olarak öne sürülen bu tür itirazlara İslâm âlimleri muhtelif cevaplar vermişlerdir. Allah'ın lutuf, kerem ve mağfiret sahibi olduğunda şüphe yoksa da bütün semavî kitaplarda yer alan hâkim telakkiye göre inananla inanmayanın, Allah'a itaat edenle O'na isyan edenin eşit tutulmaması ilâhî adalet ve hikmetin gereğidir. Kur'ân-ı Kerîm'in çeşitli âyetlerinde, Allah'ın lutuf ve keremine güvenerek inkâr ve isyana düşülmemesi konusunda bütün insanlar uyarılmakta (Lokmân 31/33; Fâtır 35/5; el-Hadîd 57/14; el-İnfitâr 82/6), iyilerle kötülerin hem dünya hayatında hem de âhirette farklı muamelelere tâbi tutulacakları ısrarla belirtilmektedir. Beşerî adalet ve hukuk sistemlerinde de aynı ayırımın gözetildiği bilinmektedir. Diğer semavî kitaplara paralel olarak Kur'ân-ı Kerîm de cehennemin insanlar ve cinlerle dolacağını (Hûd 11/119; es-Secde 32/13), yetmiş defa af dilenseler bile kâfirlerin affedilmeyeceğini (et-Tevbe 9/80), Allah'ın bağışlayıcı olması yanında azabının da şiddetli olduğunu (el-Hicr 15/50) haber vermektedir. Âhiret azabını kabul etmeyenlerin bu azabı cezalandıran için faydasız görmeleri de isabetli değildir. İslâm literatüründe bir adı da azap olan ceza, her şeyden önce adaletin yerine getirilmesine ve suçlunun ıslah edilmesine yöneliktir. Kişinin yaratana ve yaratılmışlara karşı olan görevini yerine getirmeyişi Kur'an'da mânevî bir hastalık olarak nitelendirilmiş (el-Bakara 2/10), böylelerinin azabı görünceye kadar inkârlarından vazgeçmeyecekleri belirtilmiş (Yûnus 10/96-97) ve azabın bu hastalığı iyileştiren yegâne ilâç olduğuna işaret edilmek istenmiştir. Buna göre insandaki inkârcı ruh halini gidermesi azap için yeterli bir fayda olarak mütalaa edilmelidir. Söz konusu azap dünya hayatında uygulanmışsa bir uyarı fonksiyonunu icra eder. Âhiret âleminde âsi müminlere uygulanmışsa onların cennete kabul edilmelerini sağlar. Kâfirlere uygulanmışsa adaletin tecellisine ve belki arınıp bir gün bu cezadan kurtulmalarına vesile olur (aş. bk.). İlâhî gazabın tecellisi bir yana, bazı İslâm düşünürleri de inkâr ve isyanın ruhta tabii bir tesir meydana getirdiği görüşündedir (M. Reşîd Rızâ, XI, 301). Câhiz, M. Reşîd Rızâ gibi bazı ilk ve son devir bilginlerinin savunduğu bu görüşe göre selim fıtratlarına ve Allah'ın koyduğu kanunlara aykırı davranarak günah işleyenlerin ruhlarında meydana gelen kir kendilerini tabii bir yolla cehenneme iter, cehennem de onları âdeta cezbeder. Bundan dolayı inkârcı ve isyankâr kullara azap etmek hem bir adalet hem de rahmet olarak düşünülebilir. Nitekim günahkârlardan ilâhî azabın geri çevrilmeyeceği anlatılırken Allah'ın geniş bir rahmet sahibi oluşuna temas edilmesinde de (el-En'âm 6/147) böyle bir hikmet aramak mümkündür.

İnsanların inkâr ve isyana düşebilecekleri bir ortamda yaratılmaları ve farklı zihnî kabiliyetler taşımaları esasına dayanan itirazlar da son derece sathî ve temelsizdir. Zira insanların tamamına yakını bazı ferdî farklılıklara rağmen iyi ile kötüyü birbirinden ayırabilecek sağ duyuya, yükümlülük ve sorumluluk şuuruna, irade ve yapma gücüne, ayrıca peygamberlerin irşadına mazhar olmuştur. Bazı kötümser düşünürlerin aksi yöndeki kanaatlerine rağmen insanlığın ortak telakkisi de aynı yöndedir. Genel İslâmî anlayışa göre kişi eğer peygamberlerin irşadına mazhar olmamışsa azaba da mâruz kalmayacaktır (Âlûsî, XV, 39-41). Bazı Şiî fırkalarla Hâricîler'in dışında kalan İslâm âlimlerinin çoğunluğuna göre akıldan yoksun olanlarla çocuklar sorumlu tutulmayacak ve azap görmeyeceklerdir (Eş'arî, *Makālât*, s. 55, 110-111).

Hâricîler'in tamamı ile bir kısım Mu'tezile ve Şîa bilgini istisna edilirse kelâmcıların büyük çoğunluğu kabir hayatında azabın vuku bulacağı hususunda birleşirler (Eş'arî, *el-İbâne*, s. 247; Nesefî, vr. 243[b]; İbn Teymiyye, IV, 284). Her ne kadar Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ve Ebû Ya'lâ Mu'tezile'nin kabir azabını inkâr ettiğini naklederlerse de (*Makālât*, s. 430; *el-Mu'temed*, s. 178) Mu'tezile kaynakları bu iddiayı İbnü'r-Râvendî'nin kendilerine yönelttiği bir itham olarak değerlendirip reddeder (Kādî Abdülcebbâr, s. 730-734). İnkârcılara ve gıybet etmek, koğuculuk yapmak, ibadetlerin gerektirdiği maddî temizliğe uymamak, mazlumlara yardımdan kaçınmak gibi günahlar işleyen müminlere uygulanacak olan (Buhârî, "Cenâ'iz", 82, 89; İbn Receb, s. 46-50) kabir azabının kâfirler ve âsi müminler için devamlı, küçük günah işleyen müminler için ise geçici olduğu görüşünü benimseyenler olduğu gibi (Lekānî, s. 222), kıyametin kopmasından itibaren dirilişe kadar geçecek süre içinde bunun bütün insanlardan kaldırılacağını söyleyenler de vardır (İbn Receb, s. 46-49, 50-58). Bazı Mu'tezile âlimlerinin bu azabın sadece ruhî olacağını ileri sürmelerine karşılık kelâmcıların çoğunluğuna göre hem ruhî hem bedenî olacaktır (Eş'arî, *Makālât*, s. 430). Bu, ya ruhla beden arasında bir ilişki kurularak veya bedenin parçalarında, azabın hissedilmesini sağlayacak kadar bir hayat yaratılarak gerçekleşecektir (Ebû Ya'lâ, s. 178; Ramazan Efendi, s. 225; kabir azabı hakkında daha geniş bilgi için **bk. KABİR**).

Âhirette insanlara uygulanacak olan asıl azap cehennemde vuku bulmakla birlikte yeniden dirilişle başlayıp cehenneme girinceye kadar geçecek olan her safha kâfirler ile âsi müminler için bir nevi azap halini alacak ve bunlar yaklaşan kötü âkıbetlerini ıstırap içinde bekleyeceklerdir (İbn Kesîr, II, 4-14).

Bazı âlimler, ateşten yaratılan şeytanın ve cinlerin ateşle cezalandırılmalarının bir azap teşkil etmeyeceğini göz önünde bulundurarak bu yaratılıştaki kâfir ve âsilerin dondurucu soğukla (zemherîr, bk. el-İnsân 76/13), insanların ise ateşle azap edileceklerini kabul etmişler (İbnü'l-Arabî, II, 289; IV, 385); bununla birlikte en büyük saadet olan cemâl-i ilâhîyi müşahede etmekten ve Allah'a yakın olmaktan mahrum bulunmayı da en ıstıraplı azap olarak telakki etmişlerdir (İbn Receb, s. 153; M. Reşîd Rızâ, X, 536).

İslâm âlimleri, âhiret azabının kişinin cismanî veya ruhanî varlığının hangisine uygulanacağı konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Haşviyye'ye mensup bazı âlimler azabın sadece bedene uygulanacağını savunurken Selefiyye'nin önde gelen âlimleriyle Ehl-i sünnet, Şîa

ve Mu'tezile kelâmcılarının çoğunluğu azabın hem bedenî hem de ruhî olacağını kabul etmişlerdir (İbn Teymiyye, IV, 282-283; Muhammed Ahmed Abdülkādir, s. 347, 358). İbnü'l-Arabî de bu görüşe katılır (*el-Fütûḥât*, IV, 385, 450, 451). İslâm Meşşâî filozofları ise âhiret hayatını sırf ruhanî bir hayat kabul ettiklerinden azabın da yalnız ruhî olacağını ileri sürmüşlerdir (bk. İbn Sînâ, s. 291-295). Azabın sadece bedenî olacağını söylemek, hem bazı naslar hem de ruhsuz bir bedenin idrakten yoksun olacağı realitesi karşısında isabetsiz göründüğü gibi onun sadece ruhî olacağını ileri sürmek de Kur'an'da tereddüde yer bırakmayacak açıklıkta yapılan maddî cehennem tasvirlerine aykırı düşmektedir. Aklî ve naklî hiçbir zaruret bulunmadığı halde bunca nassı te'vil ederek cismanî azabı inkâr etmek de isabetli kabul edilemez. İnsan kavramı ruhla bedenden meydana gelen bir varlığı ifade ettiğine ve ilâhî emirlere bu şekliyle muhatap olduğuna göre azabın hem ruhî hem de bedenî olması akla daha uygun görünmektedir (Kazvînî, s. 77).

Azabın Ebedîliği. Cehennem azabının ebediyeti hakkında İslâm öncesi dinlerden beri çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Sâbiîler'le Brahmanizm'e mensup olanların cehennem azabının 7000 devir (asır) süreceğine ve bir gün mutlaka sona ereceğine inandıkları nakledilir (Makdisî, I, 197-198). Kur'ân-ı Kerîm, yahudilerin azabın sayılı günler devam ettikten sonra sona ereceğine inandıklarını haber vermiştir (Âl-i İmrân 3/24). Ancak bu akîde Ahd-i Atîk'te bulunmayıp Hz. Mûsâ'dan yedi asır sonra vuku bulan Bâbil esareti sırasında ve sonraki devirlerde İran kültürü, Hıristiyanlık ve İslâmiyet'in etkisiyle teşekkül eden âhiret inancının bir sonucudur. Âhiret inancının kesin olarak yer aldığı Hıristiyanlık'ta ise azabın ebedî olacağı kabul edilir. Nitekim Ahd-i Cedîd'de, "Fâni olan yiyecek için değil, ebedî hayatta bâki olan yiyecek için çalışın" denilmektedir (Yuhanna, 6/27; ayrıca bk. Matta, 25/31-34).

Âsi müminler ve kâfirler için azabın ebedîliği konusunda İslâm âlimlerinin görüşleri birbirinden farklıdır. Ehl-i sünnet'e ve bazı Şîa fırkalarına göre cehenneme giren müminler, ister küçük ister büyük günah işlemiş olsunlar, eninde sonunda oradan çıkacaklardır (Eş'arî, *Maḳālât*, s. 294; İbn Bâbeveyh, s. 90-91). Bazı Eş'arî âlimleri ise Ehl-i sünnet'in dışındaki mezhep liderlerinin ebediyen azap göreceklerini iddia etmişlerdir (Bağdâdî, s. 242). Hâricîler, Mu'tezile ve bunların görüşüne uyan bir kısım Şîa'ya göre de kendi mezheplerinden büyük günah işleyen müminlerle muhalif mezheplere mensup olanların tamamı için azap ebedîdir (Eş'arî, *Maḳālât*, s. 54-55, 274, 474; Kādî Abdülcebbâr, s. 674 vd.). Bunların mezhep taassubundan kaynaklanan sübjektif iddialar olduğu açıktır.

Kâfirlere uygulanacak azabın ebedîliğine gelince, her ne kadar Cehm b. Safvân ile Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf dışındaki bütün İslâm âlimlerinin bu azabın ebedîliği üzerinde ittifak ettiği nakledilirse de (Eş'arî, *Maḳālât*, s. 474; İbn Hazm, *el-Uṣûl*, s. 43) aslında konu ile ilgili olarak bir ittifak veya icmâdan söz etmek oldukça güçtür. Çünkü İslâmiyet'in ilk devirlerinden günümüze kadar farklı görüşler benimseyen âlimler var olagelmiştir (Taberî, XII, 71; İbn Kayyim, s. 286; Robson, s. 386). Bu görüşleri iki noktada toplamak mümkündür. **1.** Âhirette kâfirlere uygulanacak olan azap ebedîdir. Ehl-i sünnet'in çoğunluğu ile Mu'tezile, Şîa ve Hâricîler bu görüşü benimsemiştir (Eş'arî, *Maḳālât*, s. 474; Tabâtabâî, XI, 24). **2.** Söz konusu azap uzun asırlar devam ettikten sonra bir gün sona erecektir. Ashaptan Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Amr, Ebû Hüreyre, Câbir b. Abdullah ve Ebû Saîd el-Hudrî; tâbiînden Abd b. Humeyd, Şa'bî ve İshak b. Râhûye'nin dahil olduğu (İbrâhim b. Hasan, s. 473) selef âlimlerinden başka Cehm b. Safvân, Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf ve bazı Şiî fırkalarla Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (Mûsâ Bigiyef, s. 17), İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye, İbnü'l-Vezîr ve İsmail Hakkı İzmirli gibi önemli bir grup âlim bu görüşün savunucuları arasında yer almaktadır (Taberî, XII, 71; Eş'arî, *Maḳālât*, s. 475; İbn Hazm, *el-Uṣûl*, s. 45; a.mlf., *el-Faṣl*, IV, 145; İbn Kayyim, s. 286). Bunlardan Cehm b. Safvân ile Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf diğer âlimlerden farklı olarak âhiret hayatını sonlu kabul ettiklerinden cennet nimetleri yanında cehennem azabının da sona ereceği görüşünü savunurlar. Çünkü onlara göre hâdis olan hiçbir nesne ve olay sonsuz olarak devam edemez. Cehm ile Allâf'ın âhiret âlemini sonlu kabul ederken ileri sürdükleri delillerin kuvvetli olmadığına işaret etmek gerekir. Zira hâdis nesnelerin meydana gelişi kendiliklerinden değil Allah'ın yaratmasıyla gerçekleştiğine göre onların varlıklarının sürdürülmesi de Allah'ın kudret ve iradesiyle olacaktır; bu ise hiçbir şekilde muhal değildir. Mu'tezile'den Câhiz ile Sümâme b. Eşres'in, Ehl-i kitap çoğunluğunu cennete girecekler arasında gördükleri doğru ise (Ebû Ya'lâ, s. 277), bunların da bir bakıma azabı ebedî kabul etmediklerini söylemek mümkündür. Bittîhıyye adı verilen fırka mensupları da cehennemin ebedî olarak devam edeceğini, fakat burada bulunanların zamanla içinde bulundukları ortama intibak edeceklerini ve bu şekilde cehennemin bir azap yeri olmaktan çıkarak içinde bulunanların nimet göreceği ebedî bir yurda dönüşeceğini kabul etmişlerdir (Eş'arî, *Maḳālât*, s. 475). Daha sonra Muhyiddin İbnü'l-Arabî de bu görüşü benimsemiş ve geliştirmeye çalışmıştır (*el-Fütûḥât*, III, 98, 99; IV, 327-328). Abdülkerîm el-Cîlî'nin de bu kanaati paylaştığı nakledilir (M. Reşîd Rızâ, VIII, 70). Azabın ebedîliğiyle ilgili olarak İbnü'l-Arabî'ye nisbet edilen görüşler, bu görüşleri nisbet edenlerin şahsî yorumları sebebiyle olacaktır ki farklılıklar arzetmektedir. Onun *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'sinde yer alan kanaati şöyledir: Cehennem ebedîdir, içinde bulunan kâfirler de ebediyen orada kalacaklardır. Ancak belli bir süre azap edildikten sonra aşırı elemin tesiriyle bir nevi bayılma ve uyku haline girecekler, belli bir süre sonra uyanacak, tekrar azap edilecek ve yine bayılacaklardır. Baygınlık sırasında elem hissetmeyeceklerdir. Bu durum birkaç defa tekrarlandıktan sonra bir daha bayılmayacak, fakat Allah'ın, gazabından çok fazla olan rahmeti sayesinde elem de hissetmeyeceklerdir. Bu onlar için bir nevi unutulma ve terkedilme halidir. Artık onlara maddî bir azap uygulanmayacaktır. Bu onlar için bir nimet yerine geçecek; zaman zaman da azaba mâruz kalma korkusu kendilerini saracak, bu da onlar için azap yerine geçecektir. Bu durum sonsuz olarak devam edecektir (III, 96-99; IV, 174-175; krş. Şa'rânî, II, 183).

Azabın ebedî olacağını savunan İslâm âlimleri çoğunluğunun dayandığı delilleri şöylece özetlemek mümkündür: **1.** Kur'an'da kâfirlerin ebedî olarak cehennemde kalacakları özellikle "hulûd" ve "ebed" kelimeleriyle ifade edilmiş, azaplarının hafifletilmeyeceği, aksine arttırılacağı, azabı tatmaları için tenlerinin veya vücutlarının devamlı surette yenileneceği ve hiçbir şekilde cennete giremeyecekleri belirtilmiştir. Hadislerde de aynı

bilgiler mevcuttur. Şu halde azap ebedîdir (İbn Kayyim, s. 292-293; *Şerhu'l-ʿAkīdeti't-Taḥâviyye*, s. 425-426). **2.** Kur'an'da belirtildiğine göre (Hûd 11/107) Allah'ın dilemesi müstesna olmak üzere gökler ve yer devam ettiği müddetçe azap da sürecektir. Âhiret hayatı ebedî olduğuna göre orada göklerin ve yerin varlığı da ebedî olacaktır. Âyette geçen "gökler" ve "yer" anlamındaki kelimelerle dünyadaki değil âhiretteki gökler ve yer kastedilmiş olmalıdır. Aynı âyette her ne kadar azabın devamı istisna kaydıyla ilâhî iradeye bağlanmışsa da yüce Allah azabı sona erdireceğini beyan etmemiş, hatta aksini bildirmiştir. Âhiret hayatının ebedî oluşu dikkate alınırsa söz konusu istisna, "gökler ve yer var olduğu müddetçe" şeklindeki ifadenin hissettirebileceği zaman sınırlandırmasını ortadan kaldırmaya yönelik olmalıdır. Aksi takdirde bir sonraki âyette aynı kayıtlarla zikredilen cennet nimetlerinin de sona ereceğini kabul etmek gerekir ki bu hem nimetlerin kesintisiz olacağına dair bilgi ile çelişir, hem de âhiretin ebedîliği fikrine ters düşer. Şu halde ilâhî iradeye bağlanan istisna kaydı ebediyeti teyit edici olarak kabul edilmelidir (Taberî, XII, 71; Halîmî, I, 461; Fahreddin er-Râzî, XVIII, 64-65). **3.** Azabın uzun devirler boyunca devam edeceğini "ahkāb" kelimesiyle ifade eden âyet (en-Nebe' 78/23) ya ehl-i kıble ile ehl-i tevhîd hakkındadır veya bu kelime "ardı arkası kesilmeyecek, sonsuza kadar peş peşe sürüp gidecek olan sonsuz devirler" anlamına gelmektedir. Söz konusu âyetteki "ahkāb", sonlu uzun asırlar anlamında olsa bile ebediyet ifade eden âyetler daha çok ve daha sarihtir; binaenaleyh tercihe şayan olan onların ifade ettiği hükümdür (Taberî, XII, 70-71; XXX, 89; Elmalılı, VIII, 5542). **4.** Hadislerde sadece âsi müminlere şefaat edileceği ve cehennemden yalnız bunların çıkacağı haber verilmiştir. Kâfirler de çıkacak olsa şefaatın müminlere tahsis edilmesinin bir mânası kalmazdı. Bunun yanlışlığı ise ortadadır (Kurtubî, s. 511-512; İbn Kayyim, s. 293; *Şerhu'l-ʿAkīdeti't-Taḥâviyye*, s. 425-426). **5.** Allah kâfirleri affetmeyeceğini açıkça belirtmiş, âhirette azabı gördükten sonra tövbe etseler bile bunun kabul edilmeyeceğini açıklamıştır. Bu husus azabın sona ereceği düşüncesiyle çelişir durumdadır (Âlûsî, I, 141, 143). **6.** İlâhî rahmet dünyada herkese şâmil olduğu halde âhirette sadece müminlere tahsis edilmiştir, kâfirlerin nasibinin ise sadece ateşten ibaret olduğu ifade edilmiştir (Elmalılı, IV, 2825). İlâhî rahmetin gazaptan geniş olması ise azabın mutlaka sona ereceği mânasına gelmez. Bunu azabın hafifletilmesi, nimet gibi telakki edilmesi veya azap görenlerin rahmete nâil olanlara nisbetle daha az sayıda olması tarzında yorumlamak mümkündür (Âlûsî, I, 140). **7.** Kâfirler için azabın ebedî olacağı hususunda ashap, tâbiîn ve Ehl-i sünnet âlimleri ittifak etmişlerdir. Bu konuda ihtilâf çıkaranlar ise bid'at ehlidir. İcmâa aykırı olan görüş ise yanlıştır (İbn Kayyim, s. 292; Mustafa Sabri, s. 112). **8.** Kesin naklî deliller varken aklî veya zayıf bazı naklî delillere dayanarak azabın sona ereceğini ileri sürmenin dinî bir değeri yoktur. Bu sebeple de Allah'ın kullarını azaba uğratmasında mutlaka bir hikmet aramak isabetli değildir. Eğer hikmet aranır ve ebedî azabın hikmete aykırı olduğu kabul edilirse uzun asırlar sürecek azabın da hikmete aykırı olması gerekir. Zira ebedî azaba dayanamayan âciz kullar uzun devirler sürecek olan azaba da dayanamaz (Âlûsî, I, 141; Mustafa Sabri, s. 22, 23, 50, 108). **9.** Allah kâfirleri ebedî olarak azapta bırakacağını haber vermiştir (vaîd). Azabı sona erdirecek olursa sözünden dönmüş ve gerçek dışı beyanda bulunmuş olur ki bu Allah hakkında muhaldir (Mûsâ Bigiyef, s. 36). **10.** Allah'ı inkâr edip ona eş tanımanın cezası ancak ebedî olarak sürecek bir azap olabilir. Daha hafif bir ceza işlenen suça denk düşmez. Kur'ân-ı Kerîm'de de işaret edildiği gibi (el-En'âm 6/28) kâfirler dünyada ebedî olarak kalsalar bile küfür ve inkârlarına devam eder, durumlarında bir değişiklik meydana gelmezdi. Bu onların ebedî bir inkâr psikolojisi içinde olduklarını gösterir. Ebedî inkâra ebedî azap cezasının verilmesi de mâkul ve mantıklıdır (Makdisî, I, 201-202; İbn Kayyim, s. 294).

Kâfirlere uygulanacak azabın sona ereceğini kabul eden âlimlerin dayandığı deliller de şöylece özetlenebilir: **1.** Kur'ân-ı Kerîm'in üç âyetinde cehennemde kalışın ebedî olmadığı açıkça belirtilmiştir. Bunlardan biri, şakilerin (kâfirlerin) göklerle yerin devam ettiği müddet kadar cehennem ateşinde kalacaklarını, fakat Allah'ın dilemesi halinde bu sürenin kısaltılabileceğini haber veren âyettir (Hûd 11/107). En'âm sûresinde (6/128) yer alan diğer bir âyet de aynı mahiyettedir. Üçüncü âyet ise azgınların cehennemde "ahkāb" süresince bekleyeceklerini bildiren âyettir (en-Nebe' 78/23). Birinci âyette yer alan "gökler ve yer" kelimelerinden kastedilen, dünya hayatındaki gökler ve yerdir. Çünkü âyetin devamında belirtilen Allah'ın dilemesine bağlı istisna kaydı bunu göstermektedir. Eğer karşı grubun iddia ettiği gibi âhiretteki gökler ve yer kastedilmiş olsaydı bu istisna aynı zamanda âhiret hayatının da sona ereceğini ifade etmiş olurdu. Halbuki âhiret yurdunun ebedî olduğunda, Cehm b. Safvân ve Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf gibi isimler dışında, bütün İslâm âlimleri ittifak etmiştir. Gerek bu âyette gerekse konuyla ilgili üçüncü âyette söz konusu edilen şakiler ve azgınlardan (et-tâgīn) maksat, âsi müminler değil kâfirlerdir. Çünkü üçüncü âyetin devamında azgınların azaba çarptırılmalarının sebebi açıklanmış, onların âhirette hesaba çekileceklerine inanmayan ve Allah'ın âyetlerini yalanlayan kimseler oldukları bildirilmiştir (en-Nebe' 78/26-28). Hûd sûresindeki (11/107) şakilerden maksat da kâfirlerdir (bk. Tâhâ 20/123; el-A'lâ 87/11-12). Zira şaki tevhid ehli statüsü içinde mütalaa edilemez. Bunlar gibi cehennemde kalışları Allah'ın dilemesine bağlı kılınan kişilerin de kâfir olduklarını bizzat kendilerinin itiraf ettiği belirtilmiştir (el-En'âm 6/128-130). Son âyette yer alan "ahkāb" kelimesi ise "peş peşe gelen sonsuz devirler" mânasına alınamaz. Çünkü bu, azlık bildiren çoğul (cem'u'l-kılle) kelimelerden olup sonlu yılları ifade eder (İbnü'l-Arabî, IV, 391). Hûd sûresinde (11/107) şakilere verilecek azabın göklerle yer var olduğu sürece devam edeceği belirtildikten sonra, "ancak rabbinin dilediği hariçtir" buyurulmuşsa da bu istisna ile Allah'ın azap süresini uzatmayı mı yoksa kısaltmayı mı irade edeceğine dair bilgi verilmemiştir. Bununla birlikte aynı istisna ardından gelen âyette cennet ehli hakkında da yapıldıktan sonra âyetin devamında, "Bu bitmez tükenmez bir lutuftur" denilerek cennet hayatının sonsuzluğu kesin olarak tasrih edilmiştir ki cehennem azabı hakkında böyle bir beyan yoktur. Buna göre 107. âyette yer alan şakilerin azap süresi ile ilgili istisna, ilâhî iradenin günün birinde bu azabı sona erdireceği, 108. âyette geçen cennet ehli hakkındaki istisna ve bunun devamındaki açıklama ise ilâhî iradenin cennet hayatını ebediyen sürdürme yönünde tecelli edeceği fikrini vermektedir. Bu yorum Allah'ın rahmetinin her şeyi kuşatmış olduğu müjdesine daha uygundur. Nitekim ashaptan Hz. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Amr, Ebû Saîd el-Hudrî de söz konu-

su âyetteki istisna kaydını bu şekilde yorumlamış ve cehennemin bir gün sona ereceğini kabul etmişlerdir. Adı geçen sahâbîlerle bunların görüşüne uyan bir kısım tâbiîn, yukarıdaki iki **muhkem*** âyetin cehennemde kalışı "ebed" ve "hulûd" kelimeleriyle mutlak olarak ifade eden bütün vaîd âyetlerini tahsis ettiğini kabul etmişlerdir (Taberî, XII, 71; Fahreddin er-Râzî, XVIII, 63; İbn Kayyim, s. 288-292). Kâfirlerin cehennemden çıkmayacaklarını ve azaplarının hafifletilmeyeceğini bildiren âyetler ise cehennemin yok olmayacağını değil cehennem var oldukça azabın devam edeceğini gösterir (İbn Kayyim, s. 95). Cehennem yok olunca azabın devam etmesi mümkün değildir. Binaenaleyh mutlak olan bu nevi âyetleri dikkate alarak azabın hiçbir zaman sona ermeyeceğine hükmetmek isabetli sayılmaz. Yorumları üzerinde durulan yukarıdaki üç âyetin dışında, azabı konu edinen diğer âyetlerde de azap Allah'ın dilemesine bağlı kılınarak kayıtlandırılmıştır (meselâ bk. el-A'râf 7/156). Azabın kendisi ilâhî irade ile kayıtlı olunca devam süresinin de kayıtlı olması tabiidir (İbnü'l-Vezîr, s. 353; Mûsâ Bigiyef, s. 34, 42-43). **2.** Hadislerde hiçbir hayır işlemeyen ve azaptan kurtulmak dileğinde bulunan cehennemliklerin buradan çıkarılacakları belirtilmiştir (Buhârî, "Tevhîd", 24; Tirmizî, "Şıfatü Cehennem", 10; İbn Kayyim, s. 297, 309). Bunu bütün azap görenlere teşmil etmek mümkündür (İbn Kayyim, s. 303-310). **3.** Azaptan söz eden bazı âyetler onu "bir gün"ün azabı olarak niteler. "Bir gün"ün süresi hakkında çeşitli görüşler ileri sürmek mümkün olsa da "gün"ün belirli bir zaman parçası olduğu şüphesizdir. Buna karşılık naslar cennet nimetleri için "bir günün nimeti" tarzında bir ifade kullanmamaktadır. Bu da azabın geçici, nimetinse devamlı olduğunu gösteren delillerden biridir (İbn Kayyim, s. 307). **4.** Rahmeti bütün yaratıkları kuşatmış olan Allah, yaratıklarına rahmet sıfatıyla muamele edeceğini vaad etmiş (el-En'âm 6/12; el-Mü'min 40/7), rahmetinin dünyada olduğu gibi âhirette de gazabını geçeceğini haber vermiş (Buhârî, "Tevhîd", 55), yüce zâtını güzel isim ve sıfatlarıyla tanıtırken kullarına karşı şefkatli olduğunu ısrarlı bir şekilde vurgulayan isim ve sıfatları bulunduğuna dikkat çekmiştir. Esmâ-i hüsnâdan, inkârcılarla isyankârları cezalandıracağına işaret eden "müntakim" ile bir anlamda "kahhâr" ismi dışında kalanlar yüce Allah'ın affediciliğini, müşfik, rahmân ve rahîm oluşunu tekit eden isimlerdir (bk. ESMÂ-i HÜSNÂ). Esmâ-i hüsnâ içinde gafûr, gaffâr, rahmân ve rahîm isimleri bulunmasına karşılık muâkıb (ceza veren), gazbân (gazap eden) ve muazzib (azap eden) isimlerinin yer almayışı, azabın ebedî olmayacağını gösteren bir delil olarak kabul edilmelidir. Zira rahmet O'nun zâtından ayrılmayan kadîm ve ezelî bir sıfattır. Azap ise O'nun sıfat ve isimlerinden olmayıp kulların yaptıkları kötülüklere karşılığını veren adl sıfatına bağlı fiilinin bir sonucudur. Ezelî ve ebedî olan ilâhî isim ve sıfatların devamlılığı esastır. Azap "şer" olması itibariyle de Allah'a atfedilemez. Cenâb-ı Hakk'ın zâtı ve sıfatları mutlak kemal özelliğine sahiptir, fiilleri ise sırf hayırdır. Azabın dayanağı olan ilâhî gazap Allah'tan ayrılması imkânsız olan zâtî bir sıfat olmadığına göre azabın devamlılık arzetmesi gerekli değildir. Öyleyse gazap da onun neticesi olan azap da ârızîdir, rahmet ise zâtî bir sıfat olduğu için devamlıdır (İbn Kayyim, s. 301, 304). Nitekim ilâhî rahmet dünyada gazabını aşmıştır. Yüce Allah rahmet sıfatıyla tecelli ederek kullarını hayat sahnesine çıkarmış, kendilerine türlü nimetler vermiş, günah işlemelerine rağmen lutfunu esirgememiştir. Eğer günahlarından dolayı kullarını cezalandıracak olsaydı dünyada canlı bir varlık bırakmazdı (en-Nahl 16/61; Fâtır 35/45). Dünyada her yaratığa şâmil olan bu ilâhî rahmet âhiretteki rahmetin yüzde biri olduğuna (Buhârî, "Rikâk", 19) ve gazabını aştığına göre âhiretteki rahmetinin gazabını aşmaması nasıl mümkün olur (İbn Kayyim, s. 313). Azap ebedî olursa ve ilâhî rahmet kâfirleri kapsamına almazsa bu rahmetin her şeyi kuşattığı ve gazabı aştığı nasıl söylenebilir (Mûsâ Bigiyef, s. 47; İzmirli, s. 9, 30). **5.** Bazı hadislerde belirtildiğine göre (*Müsned*, II, 451, 482; III, 362; Buhârî, "Rikâk", 18; Müslim, "Münâfikūn", 71), cennete girecek olanlar işledikleri ameller sebebiyle değil Allah'ın rahmet ve ihsanı sayesinde bu nimete nâil olacaklardır. Buna göre cehennem ehlinin de ilâhî bir lutfa mazhar olmaları gerekir. **6.** Azabın ebedî olacağı konusunda ümmetin ihtilâfı vardır. Zira ashap, tâbiîn, tebeü't-tâbiîn ve her asrın ulemâsından az da olsa bir grup azabın ebedî olmadığı görüşünü savunmuştur (Makdisî, I, 201; İbn Kayyim, s. 286-288; Mûsâ Bigiyef, s. 76-77). Şu halde bu görüş bid'at kabul edilemez. **7.** Azap inkâr ve isyan edenlere yönelik bir vaîddir. Ehl-i sünnet âlimlerinin de kabul ettiği gibi Allah'ın vaîdinden dönmesi mümkün olup bu, lutufkârlığına ve affediciliğine daha uygundur. Cenâb-ı Hak Kur'an'da va'dinden dönmeyeceğini açıkladığı halde vaîdinden dönmeyeceğini bildirmemiştir. Şu halde vaîdini yerine getirip getirmemesi ilâhî iradesine bağlıdır. Va'd kulun Allah'tan talep edeceği hakkı ise vaîd de Allah'ın kuldan talep edeceği hakkıdır, dilerse bağışlayarak hakkından vazgeçebilir. Vaîdinden dönen övgüye lâyık olur. Allah ise her türlü övgüye en çok layık olandır. Yerine getirilmesiyle getirilmemesi açıkça belirtilmeyen bir vaîdde bulunması ise insanları kötülükten alıkoyup iyiliğe yönelmelerini sağlama gayesine yönelik olmalıdır (Fahreddin er-Râzî, II, 57-58; İbn Kayyim, s. 311-313). Vaîdden dönmeyi yalanla aynı şey kabul etmek (Mustafa Sabri, s. 19), Allah'ın affedici olmadığını söylemenin bir başka ifadesidir. Çünkü affetmek, işlenen bir suça verileceği beyan edilen cezadan vazgeçmek demektir. Vaîdde de durum aynıdır. **8.** İnsanları günahları sebebiyle cezalandırmak yerine affetmek, adalet yerine lutufla muamele etmek Allah'a daha çok yaraşır (İbn Kayyim, s. 302, 310). Nitekim o bütün günahları affedeceğini müjdelemiştir. Şirki bağışlamayacağını beyan etmesi ise affetme tarzının değişik olmasıyla ilgili bir husustur. Yani bazı günahları azap etmeden affeder, şirki de azap ettikten sonra affeder (Mûsâ Bigiyef, s. 54). Zira Allah'ı inkâr edip ona ortak koşmanın kul üzerindeki menfi tesirlerini gidermek azap etmeyi gerektirebilir. Uzun devirler boyunca uygulanan azap sonunda hastalığın iyileşmesi ve günah kirlerinin temizlenmesiyle azabın da sona ermesi gerekir. Zira azap böyle bir gaye taşıyorsa maksat hasıl olmuştur, kahrının tecellisi gibi bir sebepten ötürü ise o da gerçekleşmiştir. Buna göre ebedî olarak devam edecek elîm bir azapta hiçbir hikmet ve fayda yoktur. Allah ise hikmetsiz ve abes iş yapmaktan münezzehtir (Fahreddin er-Râzî, XVIII, 63; İbn Kayyim, s. 300-306, 308). Kur'ân-ı Kerîm'de inkârcıların yeniden dünyaya gönderilmeleri halinde bile küfür ve isyanlarına devam edeceklerinin belirtilmesi, uzun devirler boyunca azap görmelerinden önceki durumlarıyla ilgilidir. Asırlarca azap gördükten sonra kâfirlerin inkâra devam etmeleri muhtemel değildir, çünkü ateş onların inkârcı halini yok edecektir. Aksi takdirde inkârın insana ait zatî bir vasıf kabul edilmesi ve bu sebeple insanın ondan sorumlu tutulmaması gerekir. **9.**

Ebedî olarak sürecek azap ilâhî adalete aykırıdır. Çünkü kısa bir ömür içinde işlenen sonlu günahlara verilecek olan cezanın da sonlu olması gerekir. Allah verecekleri cezaların suçlara denk olmasını kullarına emretmiş ve cezalandırmada aşırı gitmelerini yasaklamışken kendisinin, ebediyete nisbetle çok kısa bir süreyi kapsayan dünya hayatında suç işleyenleri sonu gelmeyen bir azapla cezalandırması mâkul değildir (Makdisî, I, 200; Fahreddin er-Râzî, II, 56; XVIII, 63).

Azabın ebedî olmadığını benimseyen âlimlerden İbn Kayyim ile Mûsâ Bigiyef gibi bazı müellifler, cehennemin eninde sonunda yok olacağını ve kâfirlerin de cennete gireceğini kabul ederler (İbn Kayyim, s. 297-298, 305, 308-309; Mûsâ Bigiyef, s. 8-9). Bunlardan İbn Kayyim, kâfirlere uygulanacak olan azabın ebedî olacağını savunanlarla sona ereceğini kabul edenlerin görüşlerini tartışırken, açıkça belirtmemekle birlikte, inkâr ve isyan suçunun gerektirdiği kadar azap gördükten sonra kâfirlerin de cennete girebileceklerine işaret eder. O bu konuda iki önemli delile dayanır: 1. Hz. Peygamber, kalplerinde zerre kadar hayır bulunanların şefaatçıların şefaatıyla cehennemden çıkarılmasından sonra, hiçbir hayır işlemeyen bazı cehennemliklerin (kâfirlerin) Allah'ın rahmetiyle buradan çıkarılıp cennete gireceklerini haber vermiştir (Buhârî, "Tevḥîd", 24). Yine Hz. Peygamber, cehennemin dürülmesinden sonra cennet için yeni bazı insanlar yaratılacağını bildirmiştir (Müslim, "Cennet", 38, 39) ki bunlar hiçbir hayır işlemedikleri halde cehennemden çıkarılanlar olmalıdır. 2. Cennete sadece temiz ruhluların gireceği, inkâr ve isyanın kirlettiği kirli ruhluların (kâfirlerin) buraya giremeyeceği doğrudur. Ancak inkâr ve isyanın kötü tesirleri azap sayesinde temizlendikten sonra kâfirlerin de Allah'ın rahmetiyle cennete girmelerine izin verilebilir. Kötülüğü ve kirliliği hiçbir şekilde yok olmayacak olan varlıkları yaratıp sorumlu tutmak hikmetle bağdaşmayacağına göre, kâfirlerin yaratılmasıyla gözetilen hikmet gerçekleşince Allah'ın bunları yeniden yaratarak ruhlarındaki inkârı imana, isyanı da itaate çevirmesi, böylece cennete girebilecek hale dönüştürmesi mümkündür (İbn Kayyim, s. 308-309). Mûsâ Bigiyef ise iman-küfür arasındaki sınırı kaldırarak ve bazı nasların zâhirî mânalarını indî yorumlara tâbi tutarak azabın dahi vuku bulmayacağını ileri süren bir tutarsızlıkla herkesin cennete girebileceğini söyler (*Rahmet-i İlâhiyye Burhanları*, s. 8-9 ve tür. yer.).

Netice. Azabın ebediyeti konusunda her iki gruba mensup âlimlerin dayandıkları naklî ve aklî delillere karşı taraflarca ileri sürülen birçok itiraz vardır. Bunların bir kısmı objektif olmadığı için problemin çözülmesine yardım etmekten uzaktır. Öyle görünüyor ki kâfirler için azabın ebediyeti problemi iki yönden önem kazanmaktadır. Kâfirin ebediyen azapta kalacağını ve hiçbir şekilde cennete giremeyeceğini savunanlar Kur'an'daki "hulûd" ve "ebed" kelimelerine dayanmaktadır. Ancak sadece bu iki kelimeye dayanarak böyle bir hükme varmakta çeşitli zorluklar vardır. Çünkü hulûd sözlükte, "değişikliğe uğramadan bir yerde uzun müddet beklemek" anlamındadır. Ebed de "sonsuzluk" mânasında değil "uzun süren zaman" anlamında kullanılır (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "ḫld" ve "ebed" md.leri; M. Reşîd Rızâ, I, 234; VI, 78-79; VIII, 68, 99). Kelâmcılar ise Kur'an'da yer alan bu kelimeleri terimleştirerek bunlara sözlük anlamları dışında sonsuzluk ve ebediyet mânası vermişlerdir. Halbuki Kur'an'da bir mümini kasten öldürmek suretiyle büyük günah işleyen veya Allah'a âsi olan müminler için de "hulûd" kelimesi kullanılarak cehennemde kalacakları belirtilmiştir (en-Nisâ 4/14, 93). Eğer hulûd ebediyet mânası taşısaydı büyük günah işleyen müminlerin de Mu'tezile'nin öne sürdüğü gibi cehennemde ebedî olarak kalacaklarını ve hiçbir zaman buradan çıkamayacaklarını kabul etmek gerekirdi. Halbuki Ehl-i sünnet âlimleri arasında müminlerin bir süre azap gördükten sonra cehennemden çıkacakları noktasında icmâ vardır. Şu halde "hulûd" ebediyet değil uzun süre anlamındadır. Esasen "hulûd" kelimesine bu mânayı vermek, Ehl-i sünnet ile Mu'tezile kelâmcıları arasında önemli bir münakaşa konusu olan büyük günah ile iman ve inkârın sınırı problemlerine çözüm getiren bir kapı açar. Zira âsi mümin işlediği günah kadar azapta kaldıktan sonra cehennemden çıkar, kâfir ise daha şiddetli ve uzun müddet azapta kalır, böylece iman ve inkâr farklı cezalara çarptırılmış olur. "Ebed" kelimesi de aynı mânada olup kâfirler için bu sürenin daha uzun olacağını belirtmiş ve tekit etmiş olabilir. Cennetin devamlı olacağı ise açık bir şekilde "dâim" kelimesiyle belirtilmiş (er-Ra'd 13/35) ve kesintiye uğramayacağı açıklanmıştır. "Hulûd" ile "ebed" kelimelerinin sonsuzluk mânasında olmadığını gösteren bir başka husus da kâfirlerin cehennemde kalışlarının "mesvâ", "lübs" ve "müks" kelimeleriyle ifade edilmiş olmasıdır. Bu üç kelimenin ilki "durak, konaklama yeri", diğer ikisi ise "belli bir müddet beklemek ve gecikmek" anlamlarındadır. Mâlik adındaki cehennem muhafızının kâfirlere "bekleyeceksiniz" demesi (ez-Zuhruf 43/77), cehennemden "konaklama yeri" diye bahsedilmesi (en-Nahl 16/29; el-Ankebût 29/68) ve ölümden haşre kadar insanların kabirde geçirdikleri sürenin "lübs" kelimesiyle anlatılması (Yûnus 10/45), âhiret azabının sonlu olduğunu göstermektedir. Aynı kelimeler cennet ehli hakkında kullanılmamıştır. "Lübs" ayrıca "ahkāb" ile bir arada kullanılarak cehennemin cennetten farklı bir devam sürecine tâbi olduğuna işaret edilmiştir. Kur'an'da cennet ehlinin buradan "çıkarılmayacakları" belirtilirken (el-Hicr 15/48) cehennem ehli için aynı ifade kullanılmamış, onların cehennemden çıkmak istedikleri zaman "çıkamayacakları" (el-Mâide 5/37) ve çıkmalarına dair hükmü vermenin Allah'a ait olduğu (el-Mü'min 40/11-12) bildirilmiştir. İki ifade arasındaki fark açıktır. Azabın ebedî olduğunu kabul etmek aklen de zaruri değildir. Nitekim azabın ebedî olarak devam edeceğini savunanlar bile bunu "akıllarına sığdıramadıklarını" itiraf etmektedirler (Mustafa Sabri, s. 15). Problemin ikinci yönünü oluşturan kâfirlerin cennete girip giremeyecekleri konusuna gelince, her ne kadar bununla ilgili naslarda açıkça "Kâfirler cennete asla giremeyeceklerdir" denilmemekte, bunların "deve (veya halat) iğnenin deliğinden geçinceye kadar cennete giremeyecekleri" belirtilmekte (el-A'râf 7/40) ve bunu da kâfirler için cennete girişin çok zor gerçekleşeceği mânasında anlamak mümkün görülmekteyse de cennetin Allah'a şirk koşanlara haram kılındığını açıkça bildiren âyet (el-Mâide 5/72) karşısında kâfirlerin oraya girebileceklerini söylemek oldukça güçtür. Böyle önemli bir konuda İbn Kayyim'in yaptığı gibi, mânaya delâleti açık olmayan bir iki hadise ve birtakım aklî istidlâllere dayanmak isabetli görülmemektedir. Gerçi Zemahşerî gibi bazı Mu'tezile âlimleri, "suçluyu ve günahkârı bağışlamanın akıl nazarında güzel bulunduğu" ilkesinden hareketle en büyük suçu işleyen kâfirleri bağışlamayı hikmetin en güzeli kabul ederler (*el-Keşşâf*, I, 375); Fahreddin er-Râzî gibi bir

kısım Sünnî âlimler de "ilâhî iradenin hiçbir kayıtla bağlı olmadığı" esasını dikkate alarak Allah'ın müttaki müminleri cehenneme, buna karşılık kâfirleri cennete koyabileceğini nazarî olarak mümkün görürler (*Tefsîr*, XII, 136). Ancak bu nevi aklî hükümleri nasların önüne geçirmek mümkün değildir. Eğer âhiret âlemi kâfirler için bir mükellefiyet yurdu haline getirilip iman ve itaat etmekle yükümlü tutuldukları tasavvur edilirse, asırlar boyu süren bir azap içinde bu yükümlülüklerini yerine getirdikten sonra, "erhamü'r-râhimîn" olan Allah'ın, tıpkı dünyada kullarını yalvarıp yakarmaları, günahlarından tövbe edip temizlenmeleri için belâ ve musibetlere mâruz bırakmak suretiyle cezalandırdığı ve neticede af dileyenleri bağışladığı gibi (el-En'âm 6/40-41) kâfirleri de bağışlayabileceği söylenebilir. Bütün bunlara rağmen âhirette kâfirlere yapılacak muamelenin mülkünde yegâne tasarruf sahibi olan yüce Allah'ın iradesine bağlı olduğuna inanmak en isabetli hüküm olsa gerektir. Ehl-i sünnet çoğunluğunun ilk devir İslâm âlimlerinin aksine azabın ebediyeti görüşünü tercih etmesini, II. (VIII.) yüzyılda başlayan katı bir **tekfir***-ciliğin giderek yaygınlaşması ve muhtelif mezheplerin elinde güçlü bir silâh haline getirilmesine bağlamak isabetli görünmektedir.

İslâm âlimlerinin çoğunluğuna göre, dinen yasak sayılan bir fiili işleyen kimse dünyada dinin koyduğu cezaya çarptırıldığı takdirde âhirette ayrıca azaba uğratılmayacaktır. Çünkü ceza suçun keffareti sayılır. Hanefîler'e göre ise had, kısas vb. müeyyideler suçun dünyevî cezası olup âhiret azabını kaldırmaz. Âhiret azabından kurtulmak için ayrıca samimi bir tövbe gereklidir.

BİBLİYOGRAFYA:

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "ḫld", "flḥ", "ebed" md.leri; *Müsned*, I, 238, 271, 290, 375, 407; II, 55, 134, 451, 482; III, 13, 155, 288, 362; IV, 217, 410, 418; VI, 20, 64, 66; Buhârî, "Tevḥîd", 19, 24, 31, 55, "Riḳāḳ", 18-19, "Cenâʾiz", 82, 88-89; Müslim, "Mesâcid", 128, 132, "Cennet", 33, 34-36, 38, 39, 44, 45, 67, 68, 70, 79, "Münâfiḳūn", 71; Tirmizî, "Daʿavât", 6, "Îmân", 17, 18, "Cenâʾiz", 66, 67, "Ṣıfatü cehennem", 3, 9, 10, 12, "Ṣıfatü'l-ḳıyâme", 3, 12; Hayyât, *el-İntiṣâr* (nşr. Albert N. Nader), Beyrut 1957, s. 12; Taberî, *Tefsîr*, XII, 70-71; XXX, 7-8, 89; Ebû Bekir er-Râzî, *Resâʾil felsefiyye* (nşr. P. Kraus), Kahire 1939, s. 96; Eş'arî, *Maḳālât* (Ritter), s. 54-55, 110-111, 144-148, 274, 294, 430, 474-475; a.mlf., *el-İbâne* (Fevkıyye), s. 247; Makdisî, *Kitâbü'l-Bedʾ ve't-târîḫ*, I, 197-198, 200-202; İbn Bâbeveyh, *Risâletü'l-iʿtiḳādâti'l-İmâmiyye* (trc. E. Ruhi Fığlalı), Ankara 1978, s. 90-91; Halîmî, *el-Minhâc*, I, 461; Kādî Abdülcebbâr, *Şerḥu'l-Uṣûli'l-ḫamse*, s. 674-693, 730-734; İbn Sînâ, *en-Necât*, Kahire 1357/1938, s. 291-295; Bağdâdî, *Uṣûlü'd-dîn*, s. 238-242; İbn Hazm, *el-Faṣl* (Umeyre), IV, 127, 145, 148; a.mlf., *el-Uṣûl ve'l-fürûʿ*, Beyrut 1984, s. 43-45; Ebû Ya'lâ, *el-Muʿtemed fî uṣûli'd-dîn* (nşr. Vedî' Zeydân Haddâd), Beyrut 1974, s. 178, 180, 277; Nesefî, *Tebṣıretü'l-edille*, Kayseri Raşid Efendi Ktp., nr. 496, vr. 234b-235b, 243b; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), I, 375; İbn Rüşd, *el-Keşf ʿan menâhici'l-edille*, Kahire 1968, s. 152-155; Fahreddin er-Râzî, *Tefsîr*, II, 54-56, 57-58; XII, 136; XVIII, 63-65; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûḥât*, II, 289, 298; III, 97-99; IV, 174-175, 327-328, 385, 391, 403, 450, 451; Kurtubî, *et-Teẕkire fî aḥvâli'l-mevtâ ve ümûri'l-âḫire*, Kahire 1407/1987, s. 480-482, 511-512; *Şerḥu'l-ʿAḳīdeti't-Ṭaḥâviyye*, s. 423-426; İbn Teymiyye, *Mecmûʿu fetâvâ*, IV, 282-284; Nîsâbûrî, *Ġarâʾibü'l-Ḳurʾân* (Taberî, *Tefsîr* içinde), XII, 77-78; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ḥâdi'l-ervâḥ*, Kahire, ts. (Mektebetü Nehdati Mısr), s. 95, 286-314; İbn Kesîr, *en-Nihâye* (Zeynî), II, 4-14, 355; İbn Receb, *Ehvâlü'l-ḳubûr ve aḥvâlü ehlihâ ile'n-nüşûr* (nşr. Ebû Hâcir Muhammed Zağlûl), Beyrut 1405/1985, s. 46-49, 50-58, 153; a.mlf., *et-Taḫvîf mine'n-nâr*, Beyrut 1405/1985, s. 153; İbnü'l-Vezîr, *Îs̱ârü'l-ḥaḳ ʿale'l-ḫalḳ*, Beyrut 1403/1983, s. 339, 352, 353, 366; Hızırbey, *el-Ḳaṣîdetü'n-nûniyye*, İstanbul 1297, s. 85; Kazvînî, *Müfîdü'l-ʿulûm ve mübîdü'l-hümûm* (nşr. M. Abdülkādir Atâ), Beyrut 1405/1985, s. 77; Şa'rânî, *el-Yevâḳīt ve'l-cevâhir*, Kahire 1378/1959, II, 183; Ramazan Efendi, *Şerḥ ʿalâ Şerḥi'l-ʿAḳāʾid*, İstanbul 1320, s. 221-226; Lekānî, *İtḥâfü'l-mürîd*, Kahire 1375/1955, s. 222-223; Ebü'l-Bekā, *el-Külliyyât*, Bulak 1281, s. 191; Şevkânî, *Fetḥu'l-ḳadîr*, Kahire 1383/1964, II, 525; Âlûsî, *Rûḥu'l-meʿânî*, I, 139-141, 143; XI, 301; XII, 32; XV, 36, 39-41; XXIX, 15; M. Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), I, 125, 147, 234; III, 42; IV, 164, 294; V, 164; VI, 78-79; VII, 418; VIII, 68, 70, 99, 414; IX, 222; X, 47, 536; XI, 301, 392; XII, 162; Mûsâ Bigiyef, *Rahmet-i İlâhiyye Burhanları*, Bakü 1911, s. 8-9, 14, 16, 17, 18, 19, 28, 34, 35, 36, 42-43, 47, 54, 59, 76-77; Mustafa Sabri, *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*, İstanbul 1335r./1337, s. 15, 19, 22-23, 29, 49, 50, 60, 95-96, 107-108, 111, 112, 117; İzmirli, *Nârın Ebediyet ve Devamı Hakkında*, İstanbul 1341, s. 3, 6-7, 9, 17-18, 20, 21-22, 24, 30; Elmalılı, *Hak Dini*, I, 231-232; IV, 2825; VIII, 5284, 5433-5434, 5542; Tabâtabâî, *el-Mîzân fî tefsîri'l-Ḳurʾân*, Kum 1393-94/1973-74, XI, 24; XX, 168; İbrâhim b. Hasan, *et-Tefsîrü'l-meʾs̱ûr ʿan ʿÖmer b. el-Ḫaṭṭâb*, Beyrut 1983, s. 473; Muhammedî er-Rîşehrî, *Mîzânü'l-ḥikme*, Kum 1362-63 hş./1403-1405, VI, 103-105; Muhammed Ahmed Abdülkādir, *ʿAḳīdetü'l-baʿs̱ ve'l-âḫire*, İskenderiye 1986, s. 203, 333-347, 355-365; James Robson, "Is the Moslem Hell Eternal", *MW*, XXVIII (1969), s. 386-393; Th. W. Juynboll, "Azâb", *İA*, II, 80-81; *Mv.F*, "Ḥudûd" md.; Halim Sabit Şibay, "Cehennem", *İA*, III, 45-47; D. B. Macdonald, "Kıyâmet", *İA*, VI, 779; A. J. Wensinck – A. S. Tritton, "ʿAdhāb al-Ḳabr", *EI²* (İng.), I, 186-187.




Yusuf Şevki Yavuz

AZAPKAPI

İstanbul'da Galata'nın sur kapılarından biri

(bk. GALATA).

AZAPKAPI CAMİİ

İstanbul'da Unkapanı Köprüsü'nün Şişhane tarafındaki ayağı yanında XVI. yüzyıla ait cami.

Kapılarından birinin üstünde bulunan, ancak kırıldığı için 1941'de eski kalıbına göre Reîsülhattâtîn Kâmil Akdik tarafından yeniden yazılan manzum kitâbesine göre 985 (1577-78) yılında Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bu sebeple Sokullu Mehmed Paşa Camii adıyla da anılır. Mimarı Koca Sinan'dır. Cami fevkanî olarak yapıldığından altında gözler halinde geniş bir bodrum bulunmaktadır. Vaktiyle Galata surlarının Tersane'ye komşu ucunda ve sur duvarlarının hemen dış tarafında deniz ile sur arasındaki dar kıyı üzerinde inşa edilen cami, buradaki kapıdan dolayı Azapkapı Camii adıyla tanınmıştır. Cenevizliler devrinde Porta di San Antonio olarak adlandırılan bu kapı, XVI. yüzyılda Tersane'nin Kasımpaşa'ya gelmesiyle Tersane hizmetindeki Türk asıllı Bahriye azeblerinin (azebân-ı Tersâne) kışlasının o çevrede olmasından dolayı Azapkapısı adını almıştır. Daha sonraları Yenikapı olarak adlandırılmış, XIX. yüzyılda köprü yapılmasından sonra da Köprükapısı olarak tanınmıştır. Herhalde köprü ile birlikte gayet süslü biçimde geçen yüzyılın Batı üslûbunda yeniden yapılan ve bir zafer takını andıran bu kapı, Galata surları yıktırılıncaya kadar durmuştur.

Azapkapı Camii Galata ile İstanbul arasındaki bağlantı iskelesinin başında yapıldığından şehrin en hareketli ve kalabalık yerlerinden birinde bulunuyordu. 1222 (1807) yangınında zarar gören ve minaresi de kısmen yıkılan cami kürsü kısmından itibaren yeniden yapılmıştır. Balkan ve I. Dünya savaşlarından az önceki yıllarda Azapkapı Camii'nin tamirine başlanarak birçok kısımları sökülmüş, fakat peş peşe gelen felâketler yüzünden çalışmalar durdurularak bu çok değerli sanat eseri uzun yıllar bir harabe halinde kaderine terkedilmiştir. Caminin bir ara tamamen yıktırılıp temelle-